

Svensk underrättelsetjänst i kallt krig och pyrande inbördeskrig

av Wilhelm Agrell

TITEL:

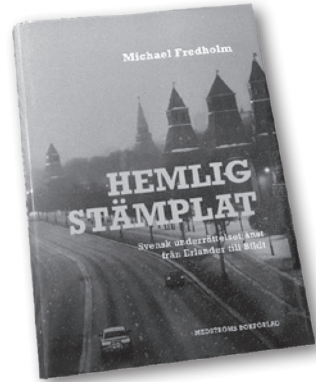
Hemligstämplat. Svensk underrättelsetjänst från Erlander till Bildt

FÖRFATTARE:

Michael Fredholm

FÖRLAG:

Medströms bokförlag



I JANUARI 1947 besökte Tage Erlander och hans dåvarande försvarsminister Allan Vougt FRA:s anläggning på Lovön. Under besöket fick de en föredragning om en serie polska chiffratelegram som man lyckats forcera och som tydligt visade att det nyss genomförda valet hade varit grundligt manipulerat av den sittande kommunistregimen. Erlander insåg att han, liksom den svenska pressen, låtit sig duperas och trott att valen varit fria. Men han insåg också att signalspaningsmaterial i vissa lägen hade potential att korrigera vanföreställningar och sätta stopp för önsketänkande.

Episoden inleder Michael Fredholms grundliga och ytterst läsvärda exposé över svensk underrättelse- och säkerhetstjänst efter andra världskriget och den roll de tongivande statsministrarna spelat, som både mottagare av underrättelser och organisatörer och ställvis manipulatörer av svensk underrättelseverksamhet i olika former.

Att Erlander snabbt insåg innebörden av de dechiffrerade polska telegrammen berodde förmodligen på att han var väl förtrogen

med underrättelsefrågor och material från olika slags särskilda källor, eftersom han som statssekreterare i samlingsregeringen skött frågor som gällde den krigstida säkerhetstjänsten. Dessa erfarenheter gjorde också honom misstänksam mot tendenser till en ”polisstat”.

Trots denna förtrogenhet, och kanske till viss del på grund av den, var Erlander inte alltför intresserad av underrättelsefrågor. Han var först och främst upptagen av det inhemska välfärdsprojektet men höll samtidigt försvaret och den militära underrättelsetjänsten om ryggen, något som främst behövdes gentemot hans egen utrikesminister, neutralitetsförespråkaren Östen Undén. Erlanders kalla krig, som Fredholm betecknar de första efterkrigsdecennierna, präglades av balansgången kring den dubbla säkerhetspolitiken vars kärna i mångt och mycket var det hemliga underrättelsesamarbetet med väst och de likaså hemliga underrättelseoperationerna för att få insyn i den militära uppbyggnaden i Baltikum. Fredholm återger här innehållet i en dåtida KGB-rapport

från Estland som konstaterar att svenskarna förmodades ha utspanat alla flygbaser och andra vitala militära objekt.

Operationerna i Baltikum sköttes av svenska T-kontoret, en liten organisation med stort inflytande i underrättelsesamarbetet. Dess chef Thede Palm var dock inte rätt man för Erlanders assistent och kommande efterträdare Olof Palme, som liksom han hade en gedigen underrättelsebakgrund men härutöver ett stort intresse för underrättelsefrågor. Sprickan med Palm bottenade i synen på underrättelsetjänstens förhållande till den politiska makten och kom framförallt till uttryck i ett triangeldrama där den tredje parten var underrättelseentreprenören Birger Elmér, Palmes kamrat från kadettskolan och senare kollega på Försvarsstaben. 1964 manövrerades Palm bort och påföljande år såg Palme till att hans förtrogne Elmér tog över chefskapet för det nyskapade IB, en organisatorisk sammanslagning av T-kontoret och Elmérs skapelse Grupp B eller B-kontoret till en underrättelsemässig skvadern som skulle kombinera statsnytta och partiintressen.

Medan Erlander huvudsakligen varit en svensk inrikespolitiker så blev hans efterträdare närmast motsatsen, en internationellt orienterad politiker som i takt med tiden kom att vara pådrivande för övergången till en aktiv utrikespolitik, tydligast demonstrerad i kritiken mot USA:s krigföring i Vietnam.

Denna ideologiskt färgade omsvängning fick också en rad konsekvenser på underrättelseområdet. Sverige sparkade sin viktigaste partner på smalbenet och försökte samtidigt hålla god min i ett dubbelspel som från det sena 1960-talet antog surrealistiska drag.

Dubbelspelets nyckelreplik är Palmes instruktion till dåvarande försvarsstabschefen Stig Synnergren inför dennes USA-besök 1969: ”Nu när jag bråkar med amerikanerna, se för Guds skull till att vi har ett gott

samarbete med amerikanerna gällande försvaret i alla fall”.

Med Palme och Elmér kunde IB anta formen av en underrättelsetjänst direkt under regeringschefen, en ordning som inte var ovanlig i många länder men okänd i den svenska statsförvaltningen och konstitutionen. Olof Palmes kalla krig handlade mindre om militärstrategiska förhållanden och mera om de ideologiska och storpolitiska brännpunkterna. Men i kulisserna eskalerade samtidigt ett lågintensivt inbördeskrig mellan olika delar av och fraktioner inom underrättelse- och säkerhetsapparaten.

IB hade etablerat sig som en konkurrent till Säpo som under 1960-talet blev alltmer fientlig mot uppstickaren, en fientlighet som till sist ledde till att Säpo lät de blivande IB-avslöjarna hållas för att på så sätt ta död på skvadern, varefter man kunde ta itu med avslöjarna sedan dessa omedvetet fullgjort sin uppgift.

På Säpo rasade samtidigt ett alldeles eget inbördeskrig, också det kopplat till frågan om politisk kontroll och formerna för denna. Försöken att koppla greppet över Säpo genom att tillsätta en regerings- och partipolitiskt lojal chef misslyckades. Hans Holmér satt visserligen som chef rent formellt men hans närmaste underlydande konspirerade framgångsrikt mot honom och skötte operationer och underrättelsekontakter efter eget huvud eller i samförstånd med rikspolischefen Carl Persson.

En styrka i Fredholms framställning är just hans förmåga att länka samman frågor som tidigare ofta behandlats separat. Han anlägger han ett brett perspektiv på underrättelsetjänst som inte är begränsat till de formella underrättelsemyndigheterna utan också behandlar säkerhetstjänsterna som en del i en underrättelseapparat som präglas av motsättningar och luckor men också av betydande professionalism inom områden som

teknisk underrättelsetjänst och signalunderrättelsetjänst. Det breda perspektivet gör det också möjligt för honom att inkludera verksamheter som lätt förbigås därför att de formellt inte ingår i myndighetsstrukturen eller inte betraktas som underrättelserelaterade.

En sådan verksamhet som Fredholm lyfter fram är det socialdemokratiska partiets internationella kontaktnät och inte minst den roll partiets internationella sekreterare spelat som de facto underrättelseaktörer. Fredholm beskriver detta som att det i Stockholm fanns två parallella underrättelsemässiga noder från 1960-talet och framåt, en i Grå huset på Östermalmsgatan 87 och en annan i partihögkvarteret Sveavägen 68. Dessa noder var sammanflätade på personplanet via IB där flera unga ledande socialdemokrater verkade, var krigsplacerade eller fungerade som förtroliga uppgiftslämnare. I detta skuggspel såg det möjligen ut som om den ena handen inte visste vad den andra gjorde medan det i själva verket kunde vara den ena handen som var den andra.

Utänför, eller snarare i periferin, fanns den så kallade Humanberedningen som var aktiv under tre decennier. Humanberedningen, eller beredningen för humanitärt bistånd, arbetade under sträng sekretess med svenskt stöd till befrielseerörelser i tredje världen, den operativa sidan av den aktiva utrikespolitiken. Humanberedningen utgjorde en slags självständig alternativ utrikespolitik och underrättelsestruktur som arbetade utifrån en annan världsbild än den traditionella utrikesunderrättelsetjänsten. För denna alternativa underrättelsestruktur kom inte hotet från öster, snarare var det i flera fall sovjetstödta regimer och rörelser som var föremål för biståndet. Liksom IB sköttes verksamheten i det fördolda och utan att regering-

en formellt visste något, ett förfarande som Fredholm konstaterar skulle varit välbekant för T-kontorets gamle chef Thede Palm som värnade om sina huvudmäns möjligheter att svära sig fria från ansvar för det fall något läckte ut eller gick över styr.

Medan denna babyloniska underrättelseapparat intrigerade, muterade och i valda delar bekämpade sig själv i rikets huvudstad eller ute i världen fortsatte de mer reguljära underrättelseorganen sin mödosamma och ofta monotona uppföljning av den säkerhetspolitiska och militära normalbilden i Sveriges närområde. De frågor om otillräcklig förvarning som gång på gång oroat Tage Erlander i början av det kalla kriget hade inte försvunnit men delvis bytt skepnad genom den tekniska utvecklingen och tillkomsten av nya möjligheter att inhämta underrättelser från fysiskt svåråtkomliga områden. Sverige förväntades kunna sova lugnt under avspänningen bara för att plötsligt vakna av att något inte stämde. En sådan händelse var myteriet på den sovjetiska fregatten *Storozjevoj* 1975, som stoppades först efter omfattande sovjetiska flyginsatser. Själva händelsen är idag relativt okänd medan det motsatta gäller Tom Clancys dramatisering i *Jakten på Röd Oktober*. Ännu mer okänt är förmodligen hur händelsen hanterades av den svenska underrättelsetjänsten och vad som visade sig fungera respektive inte fungera när det plötsligt verkligen gällde.

Michael Fredholms djupstudie av detta fall är kanske så nära ett fullskaletest av det kalla krigets svenska underrättelsesystem som det i efterhand går att komma.

Recensenten är professor och ledamot av KKrVA.